

УДК 340.15+347.6

<https://doi.org/10.34142/23121661.2024.40.04>

orcid.org / 0000-0001-6394-1834

© Пономаренко О.М., 2024

orcid.org / 0000-0003-4717-7754

© Мешкова К.О., 2024

О.М. Пономаренко, К.О. Мешкова

**ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ
ТА ЙОГО МЕЖІ ПРИ ПРАВОВОМУ
РЕГУЛЮВАННІ МАЙНОВИХ
ВІДНОСИН ПОДРУЖЖЯ В
РИМСЬКОМУ ПРАВІ
ТА СУЧАСНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

O. Ponomarenko, K. Meshkova

**THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF
CONTRACT AND ITS LIMITS IN THE
LEGAL REGULATION OF PROPERTY
RELATIONS OF SPOUSES IN ROMAN
LAW AND MODERN LAW OF UKRAINE**

Анотація. Метою статті є визначення змісту принципу свободи договору у правовому регулюванні майнових відносин подружжя та його меж у римському приватному праві та сімейному праві України. Дослідження було проведено з використанням джерел римського права (Дигестів), сучасних актів цивільного законодавства (СК України, ЦК України) та досягнень сучасної науки цивільного права. Результатом дослідження стало визначення змісту принципу свободи договору у правовому регулюванні майнових відносин подружжя у римському приватному праві та сучасному приватному праві України. Проведений порівняльний аналіз римського права та сучасного приватного права в питанні змісту принципу свободи договору у сфері правового регулювання майнових відносин подружжя, надав підстави для висновку про те, що вже в римському праві, незважаючи на суттєві обмеження, договір був основним регулятором майнових відносин подружжя. Такий самий підхід зберігся і в сучасному приватному праві. Однак зміст принципу свободи договору в правовій системі України є значно ширшим, оскільки включає для сучасного подружжя більше правових можливостей, порівняно з тими, що були надані таким самим суб'єктам римським правом. Спільним для правових систем Стародавнього Риму та України

є наявність імперативних заборон, що обмежують свободу договору подружжя. До них, зокрема, відносяться, необхідність дотримання вимог закону про форму правочинів, заборона на включення до договорів певних умов тощо. Крім того, для сучасної правової системи України актуальною є проблема укладення договору на шкоду інтересам третіх осіб (франдаторні правочини), що розв'язується в сучасній судовій практиці за правилами, сформульованими римськими вченими згідно з якими слід звертати увагу на те, щоб угода, укладена щодо певного предмета або з певною особою, не принесла шкоди іншій справі або іншій особі. Водночас деякі відгомони заборон, що були закріплені в римському праві (заборона на дарування між подружжям), знаходять своє відображення і в чинному сімейному праві (заборона щодо включення до шлюбного договору умов, за якими не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації). Складно, однак, назвати їх позитивними та такими, що відповідають реаліям сьогодення, тому норми сімейного законодавства, якими такі обмеження встановлені, потребують перегляду.

Ключеві слова: договірне регулювання, сімейний договір, договір, правове регулювання, шлюбний договір, договір дарування, франдаторний правочин, принцип свободи договору.

Abstract. The purpose of the article is to define the content of the principle of freedom of contract in the legal regulation of property relations of spouses and its limits in Roman private law and family law of Ukraine. Material. The study was conducted using the sources of Roman law (Digests), modern acts of civil legislation (Family Code of Ukraine, Civil Code of Ukraine) and the achievements of modern civil law science. The study resulted in determination of the content of the principle of freedom of contract in the legal regulation of property relations of spouses in Roman private law and modern private law of Ukraine. A comparative analysis of Roman law and modern private law in terms of the content of the principle of freedom of contract in the legal regulation of property relations between spouses has given rise to the conclusion that in Roman law, despite significant limitations, contract was the main regulator of property relations between spouses. The same approach has been preserved in modern private law. However, the content of the principle of freedom of contract in the legal system of Ukraine is much broader, as it includes more legal opportunities for modern spouses than those granted to the same subjects by Roman law. The legal systems of Ancient Rome and Ukraine have in common the existence of mandatory prohibitions restricting the freedom of spousal contract. These include, in particular, the need to comply with the requirements of the law on the form of transactions, the prohibition on the inclusion of certain conditions in contracts, etc. In addition, the modern legal system of Ukraine faces the problem of entering into an agreement to the detriment of the interests of third parties (fraudulent transactions), which is resolved in modern court practice according to the rules formulated by Roman scholars that attention should be paid to ensuring that an agreement concluded with respect to a particular subject or with a particular person does not harm another matter or another person. At the same time, some of the echoes of the prohibitions enshrined in Roman law (the prohibition of gifts between spouses) and reflected in current family law (the prohibition to include in a marriage contract the terms under which real estate and other property subject to state registration cannot be transferred to the ownership of one of the spouses) can hardly be called positive and consistent with the realities of today, and therefore require revision.

Keywords: contractual regulation, family contract, contract, legal regulation, marriage contract, gift contract, fraudulent transaction, principle of freedom of contract.

Постановка проблеми. Римське право є тією основою, на якій базуються всі сучасні європейські правові системи. Як справедливо зазначає І. В. Спасибо-Фатєєва: «Римське право є колискою сучасного права» [1, с. 5]. Саме римською правовою системою було закладено основні підходи до правового регулювання приватних відносин, вироблено термінологію, якою користуються юристи в усьому світі, досліджено сутність основних приватно-правових інститутів. Безумовно, що не всі підходи, які використовували римські юристи, можуть застосовуватися в сучасних умовах, але в деяких питаннях римська правова система і досі є еталоном у правовому регулюванні приватних відносин, на який орієнтуються не лише науковці, а й сучасні правозастосовники. Як вказує Ю. А. Заїка, «у доктрині приватного права римське право традиційно постає як своєрідне мірило цивілізованості держави, критерієм якого виступає ступень історичного правонаступництва и запозичення правової спадщини Стародавнього Риму з урахуванням сучасних реалій» [2, с. 489].

У царині договірного регулювання сімейних відносин порівняльний аналіз римської правової системи та сучасної правової системи України може бути корисним не тільки для наукового пізнання сутності сімейних договорів, а й для законодавчої та судової практики. Він також допоможе в розумінні причин тих обмежень договірної свободи, яка передбачена чинним законодавством України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип свободи договору в правовому регулюванні сімейних відносин досліджувався у працях таких українських вчених як І. В. Жилінкова, І. В. Спасибо-Фатєєва, О. В. Розгон, М. Менджул та багатьох інших. Однак, порівняльний аналіз дії принципу свободи договору при регулюванні майнових відносин подружжя в римському приватному праві та сучасному праві України в науці ще не проводився.

Метою статті є визначення змісту принципу свободи договору у правовому регулюванні майнових відносин подружжя та його меж у римському приватному праві та сімейному праві України.

Виклад основного матеріалу. Договір є універсальним способом правового регулювання приватних відносин. Використовується він з давніх часів і в регулюванні сімейних відносин. При цьому, як відомо, правове регулювання приватних відносин будується на принципі свободи договору. Слід зазначити, що в тому вигляді, в якому принцип свободи договору існує сьогодні, римська правова система його не знала. Однак, уже в римському праві договір був ключовим регулятором приватних відносин.

Слід зазначити, що система договорів у римському праві була досить обмеженою, оскільки позовний захист надавався лише тим договорам, які були прямо передбачені законодавством (контракти, пакти). Однак, з часом і римське право пішло шляхом розширення договірної свободи, що виразилося в

наданні правового захисту і правочинам, які не були зафіксовані в законі (непоіменовані договори).

Правове регулювання сімейних відносин також входило в структуру римського приватного права з можливістю суб'єктів врегулювати свої відносини за допомогою спеціальних договорів. Так, у Дигестах знайшло правове регулювання договорів про придане, шлюбної змови. Ю. Барон щодо цього писав: «Як до, так і після вчинення шлюбу подружжя може укласти один з одним або з третім установником приданого, договори, що піддають до іншим визначенням, ніж законні» [3].

На відміну від римського права, договірне регулювання сімейних відносин в Україні тривалий час не допускалося, і тільки у 1992 році внаслідок внесення змін до КпШС України, подружжю було надано право на укладення шлюбного контракту. Право на договірне регулювання сімейних відносин значно розширилося з прийняттям СК 2002 року. З цього часу правове регулювання сімейних відносин стало ґрунтуватися на принципі свободи договору, який має специфіку у сфері сімейного права, зумовлену особливостями сімейних відносин.

Слід, однак, зазначити, що на відміну від сучасної правової системи, яка побудована на принципі рівності чоловіка і жінки в сім'ї, та загалом, принципі рівності правоздатності всіх фізичних осіб, що є необхідним підґрунтям для договірного регулювання, римське суспільство тривалий час було патріархальним та архаїчним. Сім'я в такому суспільстві також тривалий час була побудована на принципі підпорядкування всіх членів сім'ї главі сім'ї (*paterfamilias*). Лише глава сім'ї мав правоздатність, а це означало і те, що тільки він мав право на укладення договорів. Дружина в шлюбі *cum manu* повністю і в юридичному плані, і в особистому підпорядковувалася чоловікові або його *paterfamilias*. У зв'язку з цим у такому шлюбі укладення договорів між подружжям практично виключалося. Та й сенсу в укладенні таких договорів у такому шлюбі не було, оскільки, як вказував І. О. Покровський, «той самий принцип підпорядкування визначає і майнові відносини між ними. Усе, що дружина мала до шлюбу і що вона набула після шлюбу, належало чоловікові, як повному і безконтрольному власникові» [4, с. 188].

І лише в шлюбі *sine manu* дружина була відносно рівноправна до чоловіка, оскільки не потрапляла ні в юридичну, ні в особисту залежність від нього. Як зазначають О. О. Підпригора та Є. О. Харитонов, «в основу майнових відносин подружжя було покладено принцип роздільності майна чоловіка і дружини. Усе, що було власністю дружини до вступу в шлюб або набуте нею за час шлюбу, залишалося її власністю, якщо вона була юридично самостійною» [5, с. 292]. Однак, жінка ще довгий час у римському праві не володіла повною дієздатністю «через притаманну їй легковажність» і їй була потрібна

опіка і згода опікуна на угоди, які вона уклала. Але право на укладення договорів, хоча і за згодою опікуна, у неї в такому шлюбі вже було. Крім того, як уже було сказано, такий шлюб був побудований на принципі роздільності майна чоловіка і дружини, кожен з подружжя був власником того майна, яке йому належало або ним набувалося. Таким чином, під час дослідження принципу свободи договору в римському праві ми виходитимемо із ситуації, за якої жінка мала правочиноздатність, а отже, у неї існувало право на укладення договорів, зокрема й тих, які спрямовані на регулювання майнових відносин між подружжям.

Сам принцип свободи договору в римському праві не був сформульований, тому ми виходитимемо з тих правил, які сформульовані в чинному цивільному законодавстві України. Як вказав ВС у Постанові за справою № 200/1546/19, «принцип свободи договору відповідно до статей 6, 627 ЦК України є визначальним та полягає у наданні особі права на власний розсуд реалізувати, по-перше, можливість укласти договір (або утриматися від укладення договору); по-друге, можливість визначити зміст договору на власний розсуд, враховуючи при цьому зустрічну волю іншого учасника договору та обмеження щодо окремих положень договору, встановлені законом (ст. 6 та ст. ЦК)» [6].

Таким чином, насамперед принцип свободи договору включає право подружжя на договірне регулювання своїх майнових відносин. Реалізуючи це право подружжя може самостійно визначити правовий режим майна, яке їм належить або буде належати в майбутньому. При виборі такого варіанту правового регулювання норми сімейного законодавства, що визначають законний правовий режим майна подружжя, або взагалі не застосовуватимуться, або застосовуватимуться лише в субсидіарному порядку, у разі, якщо подружжя не всі свої майнові відносини врегулювало за допомогою договору.

Принцип свободи договору включає також право вибору виду договору, яким регулюватимуться майнові відносини між подружжям. Такі договори можна поділити на два види: цивільно-правові договори, які мають право укладати будь-які суб'єкти цивільного права, незалежно від їхнього сімейно-правового статусу; та сімейно-правові договори, сторони яких мають сімейно-правовий статус і які спрямовані на регулювання сімейних відносин.

Слід зазначити, що в римському праві свобода вибору відносин між подружжям, які можуть бути врегульовані за допомогою договору, були істотно обмежені. Такий договір можна було укласти, як правило, тільки щодо приданого, передшлюбного дарунка, в якому передбачався, насамперед, обсяг прав чоловіка щодо цього майна, а також його юридична доля в разі припинення шлюбу (смерті одного з подружжя, розлучення). Договірна свобода в сучасному сімейному праві має ширші можливості для вибору договору, яким

можуть бути врегульовані майнові відносини подружжя. Обсяг договірної свободи подружжя в сучасному суспільстві закріплений у ст. 64 СК, згідно з якою дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Насамперед, у подружжя є право на укладення договорів, які спрямовані на регулювання як речових, так і зобов'язальних (аліментних) відносин між ними. Серед договорів, які спрямовані на регулювання речових відносин можна назвати, наприклад:

- 1) договори, спрямовані на визначення порядку користування майном (спільним та особистим);
- 2) договори про поділ майна, що належить подружжю на праві спільної власності;
- 3) договори про правовий режим майна в період сепарації та інші.

До договорів, спрямованих на регулювання аліментних зобов'язань, належать два види договорів:

- 1) аліментний договір;
- 2) договір про припинення права на отримання аліментів.

Крім того, договірний режим майна подружжя може бути встановлений за допомогою укладення шлюбного договору, який, як зазначала І. В. Жилінкова [7], є комплексним, оскільки може містити умови декількох сімейних договорів, з чим погоджуються практично всі вчені, які досліджують цей договір у науці сучасного сімейного права [8, с. 104].

І в римському праві, і в сучасному праві подружжя має також право на укладення між собою різних цивільно-правових договорів (договір найму, договір купівлі-продажу, договір позики тощо).

Однак у римському праві, в Дигестах, містилася пряма заборона на укладення договорів дарування між подружжям. Римськими юристами зазначалося, що «в силу звичаю у нас прийнято, що дарування між чоловіком і дружиною не мають сили. Прийнято ж це для того, щоб через взаємне кохання (подружжя) не забирало шляхом дарувань (майна) одне від одного, не дотримуючись міри і (діючи) з легковажною марнотратністю щодо себе» (D. 24.1.1). Секст Цецилій долучив й іншу причину такого обмеження: «часто траплялося, що шлюби розривалися, якщо той, хто мав змогу, не вчиняв дарування, і через це траплялося, що шлюби були продажними» (D. 24.1.2).

Водночас не можна не зазначити, що така заборона на укладення договору дарування між подружжям мала низку винятків, які також містилися в Дигестах. Як абсолютно справедливо зазначають В. С. Лещенко и А. В. Резнікова, «дійсно, існувало загальне правило: дарування між чоловіком і дружиною

не мало сили. Разом з тим список винятків був достатньо широким: дозволялося дарування на похорон, на випадок смерті, дарування дружиною чоловіку для просування по службі, для необхідних витрат за посадою, дарування в результаті вигнання, на випадок розлучення» [9, с. 102]. І це дійсно так. Наприклад, у Дигестах прямо вказувалося, що дарування, здійснене до шлюбу, відповідає праву, хоча б шлюб відбувся того ж дня. А також дарування між чоловіком і дружиною на випадок розлучення дозволені, бо часто трапляється, що внаслідок прийняття (чоловіком) жрецького сану, або ж безпліддя дружини (D. 24.1.60).

У чинному сімейному законодавстві України заборони на укладення між подружжям договорів дарування не передбачено, а тому такі договори будуть дійсними. Однак, видається, все ж таки, що деякі відголоски такої заборони в українському праві можна побачити. Так, відповідно до ч. 5 ст. 93 СК за шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації. Таке обмеження свободи шлюбного договору доволі часто піддається критиці в науці та викликає проблеми в застосуванні цієї норми. Проблеми, з якими може зіткнутися судова практика при застосуванні цієї норми, з високою точністю свого часу прогнозувала І. В. Жилінкова. Вона вказувала, що «вказана норма безпідставно обмежує договірну ініціативу подружжя. Крім того, внаслідок нечіткості формулювання вона може мати різні тлумачення, що є вкрай небажаним для правозастосовчої практики» [10, с. 317]. Так, за справою № 200/1546/19, в якій оскаржувався шлюбний договір, за умовами якого, квартира, що була придбана чоловіком до шлюбу, переходила у спільну сумісну власність подружжя та, у разі розірвання шлюбу, передавалася дружині, ВС зазначив, що положення частини п'ятої статті 93 СК України має тлумачитись як таке, що стосується лише майна, яке на праві особистої приватної власності повністю належало одному з подружжя й передається за шлюбним договором в особисту приватну власність іншому з подружжя. Однак, за умовами укладеного між сторонами шлюбного договору набуття відповідачкою права власності на спірну квартиру не відбулось, зі змісту цього договору не вбачається дій, спрямованих на відчуження зазначеної квартири, так як при укладенні цього правочину позивачем та відповідачкою, як подружжям, було встановлено правовий режим спільного сумісного майна подружжя та можливий порядок його поділу у разі розірвання шлюбу [11].

Принцип свободи договору також містить у своєму змісті і право вибору форми договору, що укладається, якщо вимоги до форми не передбачені законом. Слід сказати, що римське право, маючи формалізм, вимагало укладення договорів у чітко визначеній формі та за встановленою процедурою. Як зазначають О. А. Підопригора та Є. О. Харитонов, «для визнання угоди договором

вимагалось додержання встановлених формальностей, без яких правові наслідки не наставали» [5, с. 373]. Згодом бурхливий розвиток економічних відносин зажадав від римських юристів пом'якшення вимоги щодо суворого дотримання формальностей при укладенні договорів, в результаті чого в римській правовій системі стало можливим укладення і непоіменованих договорів. Так, стосовно дотальної обіцянки, Ю. Барон пише, що її давали в класичному праві у формі стипуляції або *dotis dictio*, у праві Юстиніана *dotis dictio* вийшла з ужитку, натомість додався неформальний договір [3, с. 828-829].

У сучасному праві найчастіше до договорів, що регулюють майнові відносини подружжя, висувуються імперативні вимоги до форми. Так, договори, спрямовані на регулювання аліментних відносин, договори, предметом яких є нерухоме майно, а також шлюбний договір укладаються в письмовій формі та потребують обов'язкового нотаріального посвідчення.

І, останнє, на що слід звернути увагу. Принцип свободи договору включає також свободу у формуванні тих умов, на яких договір укладається. У сучасному цивільному законодавстві зміст цього елемента принципу свободи договору закріплений у ст. 6 ЦК і включає: право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами; право сторін в договорі відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Однак, сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Таким чином, свобода у визначенні умов договору може бути обмежена або імперативними нормами закону, або сутністю відносин між сторонами.

Обмеження свободи сімейних договорів у римському праві були сформульовані Ю. Бароном, який зазначав, що контрагентам не завжди надано свободу, існують важливі обмеження, до яких він відносив такі:

1) юридично неможливі договори (наприклад, у якому чоловік не робив відрахування з приданого з приводу необхідних витрат) і договори, що суперечать добрим звичаям (наприклад, у якому чоловік не може пред'являти позов про крадіжку проти другого з подружжя).

2) договори, які суперечать призначенню приданого як внеску на витрати сімейного життя (наприклад, у якому плоди приданого повинні бути зараховані до приданого);

3) договори, в якому при встановленні приданого особою, зобов'язаною до цього, включено умову, яка буде не вигідна дружині, без її згоди;

4) договори, у яких дружина, яка сама за себе встановлює придане, надає чоловікові такі вигоди, на які він не має права за законом [3, с. 844–845].

У сучасному сімейному законодавстві також містяться імперативні обмеження до змісту шлюбного договору, вони закріплені у ст. 93, згідно з якою шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а також особисті відносини між ними та дітьми; зменшувати обсягу прав дитини, які встановлені СК; ставити одного з подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище; а також за шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

Крім того, певні обмеження щодо сімейних договорів були сформульовані практикою Верховного Суду. Так, в Постанові за справою № 200/1546/19 ВС зазначив, що «поділ спільного майна подружжя не може використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення сплати боргу боржником або виконанням судового рішення про стягнення боргу. Боржник, проти якого ухвалене судове рішення про стягнення боргу та накладений арешт на його майно, та його дружина, які здійснюють поділ, діють очевидно недобросовісно та зловживають правами стосовно кредитора, оскільки поділ майна порушує майнові інтереси кредитора і направлений на недопущення звернення стягнення на майно боржника» [6]. Схожа позиція була сформульована ВС і щодо шлюбного договору в Постанові за справою 755/3563/21 від 6.09.2023 р, в якій зазначено, що договором, що вчиняється на шкоду кредитору (франдакторним договором), може бути й шлюбний договір. Застосування конструкції «франдакторності» при вчиненні шлюбного договору має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати такий договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору. До таких обставин, зокрема, відноситься: момент укладення шлюбного договору; те, що внаслідок вчинення шлюбного договору відбувається унеможливлення звернення стягнення на майно боржника чи зменшується обсяг майна боржника (наприклад, подружжя про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень статті 60 СК України) [12]. Такий підхід судової практики повною мірою відповідає правилу, яке було сформульоване в римському праві: слід звертати увагу на те, щоб угода, укладена щодо певного предмета або з певною особою, не принесла шкоди іншій справі або іншій особі (D. 2. 14. 27).

Висновки. Проведений порівняльний аналіз римського права та сучасного приватного права в питанні змісту принципу свободи договору у сфері правового регулювання майнових відносин подружжя, дає підстави для висновку про те, що вже в римському праві, незважаючи на суттєві обмеження, договір був основним регулятором майнових відносин подружжя. Такий самий підхід зберігся і в сучасному приватному праві. Однак зміст принципу свободи договору в правовій системі України є значно ширшим, оскільки включає для сучасного подружжя більше правових можливостей, порівняно з тими, які були

надані таким суб'єктам римським правом. Спільним для правових систем Стародавнього Риму та України є наявність імперативних заборон, що обмежують свободу договору подружжя. До них, зокрема, належать, необхідність дотримання вимог закону щодо форми правочинів, заборона на включення до договорів певних умов тощо.

Крім того, для сучасної правової системи України актуальною є проблема укладення договору на шкоду інтересам третіх осіб (франдаторні правочини), що вирішується в сучасній судовій практиці за правилами, сформульованими римськими вченими згідно з якими, слід звертати увагу на те, щоб угода, укладена про певний предмет або з певною особою, не принесла шкоди іншій справі або іншій особі. Водночас деякі відгомони заборон, що були закріплені в римському праві (заборона на дарування між подружжям) знаходять своє відображення і в чинному сімейному праві (заборона щодо включення до шлюбного договору умов, за якими не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації). Складно, однак, назвати їх позитивними та такими, що відповідають реаліям сьогодення, тому норми сімейного законодавства, якими такі обмеження встановлені, потребують перегляду.

Література

1. Римське право крізь призму традиції і судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2022.
2. Заїка Ю. А. Сімейні відносини в римському праві: ретроспектива та сучасність. Римське право крізь призму традиції і судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2022.
3. Барон Ю. Система римского гражданского права / [Соч.] Проф. Бернск. ун-та Барона; Пер. с последнего нем. изд. [и предисл.] Л. Петражицкий.— Киев : тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1888-1889, 1888.
4. Покровский А. И. История римского права. Харвест. 2002.
5. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. К. : Юрінком Інтер, 2009.
6. Постанова ВС від 20.01.2021 за справою № 200/1546/19 URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94525062>.
7. Жилинкова И. В. Брачный договор. – Харьков, 2005.
8. Розгон О. В. Договори у сімейному праві. К. : Ін Юре, 2018.
9. Лещенко В. С., Резнікова А. В. Римські та сучасні українські особисті, майнові відносини подружжя (порівняльний аналіз). Актуальні проблеми держави і права. С. 98-104.
10. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар/ За ред. І. В. Жилінкової. Х. : Ксилон, 2008. 855 с.
11. Постанова КЦС ВС від 11.08.2021 у справі 723/826/19. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99037704>.
12. Постанова ВС за справою 755/3563/21 від 6.09.2023 р. URL.: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396036>.